

reflecteren waarmee de scheidende professor zich vier decennia occupeerde: het academische onderwijs in de rechtswetenschap, het genre der rechtsboeken, het notariaat en vooral de relatie tussen recht en taal. Niet alle dertig bijdragen aan de bundel zijn relevant voor de 'Nederlandse' geschiedenis. (Vijftien ervan zijn in het Frans gesteld, twaalf in het Nederlands, twee in het Duits en één in het Engels. Twee auteurs zijn vrouwen — beide van de Universiteit van Parijs-II; hun bijdragen beslaan tezamen slechts 14 bladzijden.) Ik vermeld slechts de volgende. Redacteur Van den Auwele en M. Oosterbosch bespreken drie handschriften — waarvan één zich in het gemeente-archief van Zwolle bevindt — met juridische *consilia* van de Leuvense academie uit de vijftiende eeuw (105-148). J.-M. Cauchies behandelt de verhouding tussen auteurs over de juridische doctrine en de wetgeving (209-223). Het schijnt deze auteur te zijn ontstaan dat in 1988 aan de scheidende Amsterdamse hoogleraar in de rechtsgeschiedenis J. Th. de Smidt een bundel is aangeboden waarin een bijdrage over het Rechtsboek van Den Briel voorkomt (recensie *BMGN* (1990) 665-666). De visie van de rechterlijke macht op de subsidiaire rol van het Romeinse recht in de negentiende eeuw wordt gedegen geanalyseerd door G. Macours (253-289). Ruime aandacht is er voor de rechtsboeken van Filips Wielant en Joos de Damhouder: J. Monballyu 'La théorie sur la sorcellerie chez Wielant en Damhouder' (291-313), R. Opsomer over een aspect van leenrecht (315-325) en F. Vanhemelryck 'De bestraffing van valsemunterij in het ancien régime' (341-360). Deze schrijver heeft geen kennis genomen van een bijdrage ter zake in de *VMOVR*, XIII, iii (1971). P. L. Nève schrijft over de functionarissen die namens keizer of paus hun bevoegdheden inzake vrijwillige rechtspraak uitoefenden (hofpaltsgraaf in proto-notarius) en voegt een lijst van dergelijke lieden in de Nederlanden toe (387-403). J. P. A. Coopmans besteedt aandacht aan het thema 'de afkondiging van wetten in historisch perspectief' in Nederland: middeleeuwse structuren en formuleren werken nog duidelijk na (431-453). R. Feenstra behandelt de termen 'inschuld', 'schuld' en 'verbintnisse' bij Hugo de Groot en hun verhouding tot de Romeinsrechtelijke terminologie (455-470). Het onuitgegeven 'handboek' van oude Gelderse rechtstermen, door J. C. Copes van Hasselt in de achttiende eeuw aangelegd, wordt gewogen en tamelijk licht bevonden door O. Moorman van Kappen (523-539). De bundel bevat tenslotte een originele, maar weinig overzichtelijke, bio-bibliografie van Van Dievoet (23-30).

A. H. Huussen jr.

H. C. M. Michielse, *Welzijn & discipline. Van tuchthuis tot psychotherapie. Strategieën en technologieën in het sociaal beheer* (Meppel: Uitgeverij Boom, 1989, 199 blz., f38,50, ISBN 90 6009 920 6).

Op de eerste pagina van zijn boek verklaart Henk Michielse 'de genealogische lijnen van de hedendaagse welzijnspraktijken' te willen onderzoeken. Een ongelukkiger beeldspraak had hij moeilijk kunnen kiezen, want wie is er, behalve de naaste familie, in genealogie geïnteresseerd. Hij haast zich dan ook er aan toe te voegen, dat het niet een gewoon boek wordt over de geschiedenis van armenzorg en welzijnswerk, maar dat het vooral zal gaan over de manier waarop er gedisciplineerd werd.

Het betoog ontwikkelt zich dan ongeveer als volgt: ruwweg sinds 1525 (gesymboliseerd in *De subventione pauperum* van Vives) ontwikkelt zich een nieuw 'vertoog' over de armoede. Het

zwaartepunt verschuift van de gevers en hun eeuwig heil naar de ontvangers van aalmoezen: zij worden een probleem, waar nieuwe 'armenzorgpraktijken' op worden losgelaten (door de tijdgenoten samengevat met termen als 'pollitie', 'pollicey', 'police'). Disciplineren van het gewone volk wordt steeds pregnanter; vanaf de zeventiende eeuw kreeg dat vorm in het Grote Opsluiten, in ziekenhuizen, werkhuisen, gestichten etcetera. Daar kreeg het morele gebod, in het zweet uws aanschijns zult ge werken, gestalte. ('Een gedachte, die nog tamelijk luid nagalmt in de huidige sociale wetgeving'.) Aan het eind van de achttiende eeuw verandert en verfijnt de verlichte burgerij dit concept. Tegen de armoede wordt dan 'de volksopvoeding ingezet als een omvattende strategie, een theorieprogramma, dat coherente ingrepen in de levenssamenhang van de armen mogelijk maakt...'. Michielse polemiseert, op dit punt aangekomen, met Kruijthof die in zijn bekende artikel over het 'burgerlijk beschavingsoffensief' geopperd had, dat al die praatjes over deugdzaamheid en noeste arbeid vooral gezien moeten worden als een soort inwendige zending voor de middenklasse. Daar wordt tegen aangevoerd dat al die tractaatjes ('de discursieve praktijk') wel degelijk verbonden waren met de veranderingen in onderwijs, gestichtsoepvoeding en armenzorg (de zogenaamde 'niet-discursieve praktijk'). Het komt er op neer dat armen nu vooral geleerd wordt wat normaal is (werken en een keurig kernezin onderhouden). Dat leerproces is zeer specifiek gericht op 'het psychisch apparaat' van de armen: het gaat langs 'zachte wegen'. De betrokkenen moeten idealiter hun gedrag veranderen, niet omdat dit van bovenaf wordt afgedwongen, maar op grond van 'zelfdwang'.

Al dit moois kreeg aan het eind van de negentiende eeuw 'eindelijk een meer reëel maatschappelijke basis'. De moraliseringsstrategie werd getransformeerd naar een 'sociale economie', waarin de staat een sociale politiek voert waarin de normaliteit kon gedijen en van zeer verschillende kanten allerlei 'interventies worden ingezet 'om alle groeperingen die niet aan de normen voldoen daar toch toe te brengen, dan wel te dwingen. In een slothoofdstuk keert Michielse zich tenslotte tegen een 'agogiserende technologie' die zich sinds de jaren zestig heeft breed gemaakt. Deze zou vooral gericht zijn op 'hypernormalisering': de mensen worden niet meer genormaliseerd, zij normaliseren zichzelf, ze worden als het ware gehomogeniseerd tot consument, waarbij machtsverschillen tussen de seksen, generaties, klassen, bestuurders en bestuurden worden weggemasseerd.

Het is al met al een wat ademloos essay, waarin de rode draad is dat op harde of zachte manier mensen sinds de zestiende eeuw gedisciplineerd worden door de bourgeoisie. Voor een goed deel is de analyse misschien niet onjuist, alleen niet zo interessant. Het lijkt met al die strategieën en technologieën niet zozeer op genealogie, maar meer op een militaire geschiedschrijving, waarbij ons alleen een blik wordt gegund in de stafkamer van één partij in een eindeloze burgeroorlog, met alle beperkingen vandienvoor ons begrip van wat er nu eigenlijk gebeurde (zoals bekend hebben opperbevelhebbers in klassieke oorlogen zelden enig idee van wat er zich in het veld afspeelt). Erg veel nieuws wordt ons bovendien niet geboden, daarvoor is het ook tezeer een navolging van Donzelot.

P. de Rooy

A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam: Bert Baker, 1989, 340 blz., f45,-, ISBN 90 351 0685 7 (pbk.), ISBN 90 351 0701 2 (geb.).

Dit is een bijzonder boek. Politici beweerden zelfs in interviews dat deze historisch-sociologi-